

महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य पूर्व काळातील ब्रिटीश विरोधी उठाव

कु. सृष्टी संजय चाळके

विद्यार्थिनी बी. ए. भाग . १

विवेकानंद कॉलेज (स्वायत्त), कोल्हापूर

प्रास्ताविक -

कोणतेही राज्य जिंकून घेणे सोपे असते. परंतु तेथे शासनव्यवस्था लागू करून त्या शासनाची पाळेमुळे खोलवर रुजविणे अत्यंत कठीण असते. कारण त्यासवरच त्या राज्याचे स्थैर्य अवलंबून असते. इंग्रजांनी बंगालचा सुभा व नंतर संपूर्ण भारतात आपला युनियन जॅक फडकविला. प्रारंभी जिंकलेल्या प्रांतात शासनव्यवस्था रुजविणे, तसेच आर्थिकदृष्ट्या जास्तीत जास्त लाभ मिळविणे हे इंग्रजांसमोर दोन मुख्य उद्देश होते. त्याच्या पूर्तीसाठी त्यांनी आधीच जमीन महसूल व्यवस्था पार बदलवून पार टाकली. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण होऊ लागले. सर्वसाधारण माणूस हिंसेच्या विरोधात असतो. अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या मूलभूत गरजा मिळाल्या की, तो समाधानी असतो. इंग्रजांनी नेमक्या ह्याच गोष्टींवर घाला घातला. त्यांनी नवीन जमीन महसूल व्यवस्था लागू केल्याने आधीच परंपरागत पध्दतीचा ढाचा कोलमडून गेला. यापूर्वी सुल्तानशाहीत अल्लाउद्दीन खिलजी तसेच महंमद तुघलकाने जमीन महसूलात भरमासाठ वाढ केली. पण तरीही महसूल व्यवस्था मात्र पूर्वापार चालत आलेला होती. मूळ ढाचा तसाच होता. दोघांनी महसूलात भरमासाठ वाढ केल्याने सर्वसाधारण माणूस पिचून गेला. त्यामुळे त्याने प्रचलित राज्यकर्त्यांविरुद्ध बंड केले.

याचाच अर्थ हा की, जनतेचे शोषण होऊ लागल्याने तिने आवाज उठविला. पैकी एकाची जमीनव्यवस्था टिकली पण तो राज्यकर्ता जिवंत असे पर्यंतच ! त्याची दंडेली हे कारण होते. तर दुसऱ्याची टिकू शकली नाही. याचे कारण म्हणजे शासनव्यवस्थेवर त्याची पकड नव्हती. त्यांच्या कालखंडाबरोबर ती शासनव्यवस्थाही संपुष्टात आली. नंतर मात्र तीत विशेष बदल झाला नाही. उठाव दीर्घकालीन नव्हते. इंग्रजांनी हे उठाव लगेच दडपून टाकले. त्यामुळे या उठावांतून महाराष्ट्रात अनेक स्वातंत्र्यलढे होऊन गेले. यामध्ये भिल्ल, रामोशी, हटकर इत्यादीचे उठाव झाले होते. परंतु हे काही सुध्दा निष्पन्न झाले नाही. कारण इंग्रजांनी यावर लगेच प्रतिकार केला होता. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अशाच काही महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य उठावांची माहिती दिली आहे.

सशस्त्र उठाव

खानदेशातील स्वातंत्र्येच्छू आदिवासी -

खानदेशातील जमातीत भिल्लांची संख्या मोठी आहे हे लोक राजपुताना, माळवा, गुजरात व वायव्य महाराष्ट्रभर पसरले आहेत. ह्या जमातीच्या उदरनिर्वाहास स्वतःचे असे कायम स्वरूपाचे काही साधन नाही. इंग्रज लोकांना या प्रदेशाचा ताबा मिळण्यापूर्वी हा प्रदेश पुष्कळ लोकांनी उध्वस्त केला होता. अरब लोकांनी याचा स्वतःच्या कायद्या करीता गैर उपयोग करून घेतला होता. १८१६ मध्ये पंढार्याची टोळधाड येऊन ती भिल्ल वस्ती उध्वस्त करून पुर्वीचे अरब व मराठे या आक्रमकांवर मात केले. १८१८ मध्ये इंग्रजांनी खानदेशावर पूर्ण ताबा मिळवला. या अँग्लो राजवटीबद्दल भिल्लांच्या मनात घृणाच उत्पन्न झाली. त्यांनी गोऱ्या लोकांना धडा शिकवण्यासाठी एकत्र झाले. या मध्ये सातपुडा, सातमाळा व अजिंठाच्या कुशीत वावरणाऱ्या भिल्लांचा समावेश होता. या सर्वांनी हातात शस्त्रे घेतली. पण ब्रिटीशांविरुद्ध उठविण्याचे काम दुसऱ्या बाजीरावाचा दोस्त सरदार त्र्यंबकजी डेंगळे याचे होते. तो भिल्ल जमातीत शिरला. त्याने भिल्लांना इंग्रजांविरुद्ध चिथवले. या उठावाचे सर्व सुत्रे त्याने आपले दोन पुतणे गोदाजी डेंगळे आणि महिषा डेंगळे यांच्या हाती सोपवली. या उठावात सुमारे ८००० भिल्लांनी भाग घेतला.

या सर्व घटनांनी इंग्रज घाबरला नाही. त्याने दडपशाहीचे धोरण स्वीकारले. तर एलफिस्टनने औदार्याचे धोरण स्वीकारले. त्याने चोरांच्याच हाताने चोक बंदोबस्त करण्याची शककल लढवली. भिल्लांना त्यांनी जवळ केले. त्यांना अनेक सुविधा देऊन त्यांची मदत केली. इंग्रजांनी हेरले की लोकांवर त्यांच्या मुख्याचाच अधिकार पाहिजे. त्या मुख्यास जवळ केले पाहिजे. साहेबाने भिल्लांची भरती लष्करात करण्याचे ठरवले. भिल्लांना आळविण्याचे इतके उपाय केल्यावरही त्यांनी १८१९ मध्ये त्यांनी पुन्हा सगळीकडून उठाव केला. त्यांनी गावे लुटली. यामुळे लोक हैराण झाले. इंग्रजांनी पण आपली लष्करी शक्ती पणास लावली. अशारितीने हे 'अरण्य युध्द' चालू झाले. इंग्रज सरकारच्या माफीच्या जाहीरणाच्यालाही त्यांनी भीक घातली नाही. कालांतराने कंपनी सरकारने दंडाची उपाययोजना जारी केली. पाठोपाठ भिल्लांना पकडून त्यांना शिक्षा दिली. काही भिल्लांनी संधी मिळेल तो गाव उध्वस्त करण्याचा धुमाधुडाका चालविला. पण लवकरच या गोष्टींना आळा पडला. मंजर मोरिनन शंभर मैलावरील टापूतील महत्त्वाच्या जागा जिंकून घेतल्या व दक्षिणेतील भिल्ल प्रमुखांना शरण येणे भाग पाडले.

२) धारचा उठाव -

१८३१ मध्ये धारच्या राजाविरुद्ध उचेतसिंगच्या नेतृत्वाखाली भिल्लांनी उठाव केला. उचेतसिंग हा मुरारीराव पावराचा मुलगा होता. मुरारीराव हा पानिपतरावर गारद झालेल्या जवसंतराव पवाराचा नातू होता. मुरारीरावाने भिल्लांच्या सहाय्याने धारच्या पवारांकडून गादी मिळवण्याकरिता माघार घ्यावी लागली होती. उचेतसिंगाने धार संस्थानातील खंड्यापाड्यावर हल्ले करून धुमाकुळ उडवून दिला. कंपनी सरकार मग या नेरिव्हांच्या सहाय्यास गेले. त्यांना शरण आणले. शरण आलेल्यांना अभय द्यायचे राजान कबूल केले होते.

३) बीडचा धर्माची प्रतापराव -

इ.स. १८१८ मध्ये प्रतापरावाने फार दिवस निजाम सरकारला त्रास दिला होता. त्याचा उठाव इंग्रज सरकारविरुद्ध होता. त्याचा पाठलाग करण्याकरिता सैन्याची तुकडी सोडली होती. तो बीड जिल्ह्यात आहे याचा सुगावा लागल्यावर सरकारने ११ जुलै १८१८ राजी नवाब

मुरतझा यारजंगयास ले. जान सौदरलंड याच्या हाताखाली देऊन त्यावर रवाना केले. धर्माजी एका बळकट किल्ल्यात सुरक्षित होता. सौदरलंडने त्या किल्ल्याला वेढा दिला. त्यांनी टोळ्या तयार करून मोक्याच्या ठिकाणी उभ्या केल्या. जमादार सर्दाखान व सौदरलंड यांच्य दोन्ही लुकड्यांनी किल्ल्यांवर हल्ला केला. किल्ल्यातूनही प्रतिकार होतच होता. दोन्ही बाजूंनी लढाईत कसूर केली नाही. पण अखेर धर्माजी कंपनी सरकारचा कैदी बनला. परंतु सौदरलंड एका वंजारी जातीच्या लोकांबद्दल प्रशंसोद्गार काढतो जे लोक किल्ल्याच्या लष्करात होते व ज्यांनी एका जमादारास आणि घोरेस्वारास कापून काढले व एका लेप्टनंटला व २२ घोडेस्वारांस जखमी केले.

४) नांदेड जिल्ह्यातील हटकरांचा उठाव (१८९९-२०)-

हंसाजी नाईक हटकर यांच एक चिमुकले स्वतंत्र राज्य नांदेड जिल्ह्यात होते. हंसाजीच्या वर्तणुकीत शौर्याबरेबर वावरणारे अनेक सदगुण होते. नोव्हाचा किल्ला हा त्याचा सर्वात मजबूत असा आधार होता. लहानमोठ्या गढ्यांवरही त्याची मालकी होतीच. नोव्हाचा किल्ला मजबूत होता. त्याच्या जवळच्या सैन्यात नेमबाजीत तरबेज असलेले अरब व रोहिलेही होते. निजाम इंग्रजांचा मांडलिक असला तरी त्याने वीस वर्षांपर्यंत निजामाला दाद दिली नव्हती. १८१९ च्या सुमारास हंसाजीचा पाडाव करण्याचा निजामाने चंग बांधला होता. काही इंग्रज अधिकाऱ्यांनी ४००० पेक्षा अधिक फौज होती. तरी हंसाजी नायकाने २०-२५ दिवसांपर्यंत इंग्रजांना दाद दिली नाही. नोव्हाचा किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यात गेल्यानंतर उमरखेड्यावरून हंसाजीने लढत दिली. येथे त्याचा पराभव झाला.

५) कोल्हापूर गडकऱ्यांचा उठाव (१८४४)-

कोल्हापूरच्या छत्रपतींनी १ ऑक्टोबर १८१२ च्या तहाने कंपनी सरकारने मांडलिकत्व पत्करले. १८२१ ला राजा शहाजी उर्फ बुवासाहेब गादीवर आला. तो उधळला परंतु इंग्रजवद्देष्टा होता. संधी येईल तेव्हा तो इंग्रजांविरुद्ध उठाव करणाऱ्यांना गुप्त मदत केली. १८२४ च्या कित्तरच्या उठावात सुध्दा त्याचा हात होता. त्याने सरदारांना त्रास दिला व राज्यात वारंवार लुटालुट होऊ लागली. हा धुमाकुळ थांबविण्यासाठी इंग्रजांनी सैन्य पाठवून कागल व सातारा यातील बळवकावलेला मुलुख परत घेतला. ३० डिसेंबर १८२५ च्या करारात राजा बांधला गेला. त्याला अटी अनेक घालण्यात आल्या. परंतु त्याने या तहातील अटींवर बोळा फिरवला. पुन्हा त्याचे कार्य पूर्वीचे तसेच सुरू ठेवले. परत १८२५ ऑक्टोबरला कंपनी सरकारने राजावर नवा तह लादला. राजाने नेहमीप्रमाणे हो म्हटले व परत आपले कार्य सुरू ठेवले. असा हा कार्यक्रम त्याने आपल्या मरणापर्यंत सुरू ठेवला व २९ नोव्हेंबर १८३८ तो मरण पावला. मराठी राज्यात किल्ल्यांतील बंदोबस्त गडकरी ठेवीत असत. त्यांना तनखा मिळे. परंतु इंग्रजांचे राज्य आले. त्यांना किल्ल्याचे संरक्षण करण्याकरिता गडकऱ्यांच्या नोकरीची गरज नव्हती. या बदलास गडकऱ्यांनी नापसंती दर्शवली. गडकरी व कारभारी यांच्यात पेच निर्माण झाला. त्यांच्यामध्ये सामानगडावर युध्द झाले. यामध्ये इंग्रज सैनिक व अधिकारी गारद झाले. दाजीबा या कारभार्याने गडकऱ्यांवर प्रतिहल्ला करण्याचे ठरवले, परंतु उपयोग झाला नाही.

६) रामोशांचा उठाव (१८२३-२९-३०-३१)

रामोशी ही महाराष्ट्रातील वन्य जमातींपैकी एक जात यांची एकंदर संख्या १८,००० होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वातंत्र्य उर्मीमुळे रामोशांच्या मनातसुध्दा स्वातंत्र्यासाठी आग धगधगत होती. रामोशांनी चितरसिंग याच्या नेतृत्वाखाली सातारा जिल्ह्यात लुटालुट केली व किल्ले पाडले. सासवड्या सत्तू नाईक व पुरंदरचा उमाजी नाईक हे नामांकित म्होरके १८२३ च्या कोतवालाच्या खुनावरून पोलीसांना दहशत बसून सरकारी अधिकारी जेरीस आले. १८२४ च्या फेब्रुवारीला उमाजीने पुण्याजवळील भांबुर्डे येथे तिजोरी लुटली. १८२६ च्या एप्रिलात पंढरपूरहून पुण्यास जाणाऱ्या सावकरास लुटले. पुण्याच्या आग्नेय भागात रामांशांची दहशत मोठ्या प्रमाणात होती. रामोशांची हाकलपट्टी करणारा जेवाहिरसिंग रामोशी याला त्याच्या मुलासहित २६ जुलै १९२६ ला कैद केले. १८२६ च्या ऑक्टोबरमध्ये जेजुरीच्या पोलीस चौकीवर हल्ला केला.

रामोशांवर अन्याय झालेला आहे व म्हणूनच ते भडकून उठले आहेत, असा समज युरोपियन लोकांमध्ये प्रचलित होते होता. उमाजीच्या नेतृत्वाखाली रामोशांनी आपले राज्य स्थापन केले. १८२७ नोव्हेंबर मध्ये रामोशांच्या राजकीय कटाचा सुगाव सरकाराला लागला होता. पदच्युतीमुळे ज्या राजांवर अन्याय झाला होता त्यांना पुन्हा गादीवर बसविणे ही रामोशांची इच्छा होती. शेवटी परक्रमाचा लोप होऊन भारताभुमीवर पारतंत्र्याचा अंधःकार पसरू लागला. यातच उमाजी मुळे परक्रम वाढत गेला व या अंधःकाराची भयानकत अधिकच वाढली. निष्कर्ष : इंग्रजांनी मात्र जनतेचे आर्थिक शोषण केले व स्वतःचा भरपूर प्रमणात आर्थिक लाभ करून घेतला. क्लार्कच्या काळात त्याने दुहेरी शासनव्यवस्था लागू केली. त्यात इंग्रज नामानिराळे राहिले. जमीनदारवर्गाकडून भरपूर जमीनमहसूल, शेतसारा वसूल करू लागले. त्यामुळे संतप्त झालेल्या जनतेचे लक्ष्य जमीनदार व नंतर इंग्रज अधिकारी होते. पूर्ण कंगाल झालेला शेतकरी अधिक लादलेला शेतसारा कुठून देणार? त्यामुळे रस्त्यावर येण्याशिवाय त्याला पर्यायच उरला नाही. त्यांची आंदोलने केवळ आपल्यालाही जगता यावे या हेतूने होती.

संदर्भ :

1. गायकवाड, आर.दि. थोरात, डी.डी. (१९९७). भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, फडके, कोल्हापूर.
2. गाठाळ साहेबराव आधुनिक भारत, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद १९९८.
3. पवार, जे.बी. पवार एम.जे. (२०१४). हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा इतिहास, फडके, कोल्हापूर.
4. शिंदे, पी.एन. थोरात, ए.जी. (२०१४). भारताचा स्वातंत्र्य लढा भाग १, फडके, कोल्हापूर.
5. जाधव, व्ही.के. (२००९). आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, विद्या, नागपूर.
6. पाटील, दि. व्ही. (२००१). क्रांतीचे रंग, क्रांतिवीर श्री. रंगराव दादा पाटील गौरव समिती, कोल्हापूर.
7. गाठाळ साहेबराव आधुनिक भारत, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद १९९८.